

УДК 159.9:629

Кравченко К.О., аспірант, Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ КУРСАНТІВ-ЛЬОТЧИКІВ ПІДЧАС НАЗЕМНОЇ ПІДГОТОВКИ

Стаття присвячена проблемі вивчення особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків підчас наземної підготовки. У даній роботі було проведено: теоретичний аналіз літератури з проблеми емоційної сфери та психологічної підготовки у процесі навчальної та професійної діяльності льотчиків, визначення особливостей емоційних реакцій курсантів-льотчиків на дію стимулів, які виникають при наземній підготовці, особливостей емоційно-регуляторної сфери, рівня алекситимії та факторної структури емоційно-регуляторної сфери курсантів-льотчиків Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба в період наземної підготовки. Проведені дослідження дали нам можливість виявити наступні актуальні проблеми психологічної підготовки курсантів-льотчиків: некоректне суб'єктивне визначення з боку курсантів-льотчиків цілей їх професійної підготовки; захисні механізми, спрямовані на опанування стресової ситуації, є недостатньо ефективними. Наявність вказаних вище актуальних проблем говорить про недостатню ефективність психологічної підготовки та недостатню роль психолога у підготовці льотного складу. Дані дослідження можуть бути корисними при вдосконаленні програм підготовки курсантів-льотчиків до діяльності в особливих умовах.

Ключові слова: емоційна сфера, особливі умови діяльності, наземна підготовка, психологічна підготовка.

Статья посвящена проблеме изучения особенностей эмоциональной сферы курсантов-летчиков в ходе наземной подготовки. В данной работе были проведены: теоретический анализ литературы по проблеме эмоциональной сферы и психологической подготовки в процессе учебной и профессиональной деятельности летчиков, определение особенностей эмоциональных реакций курсантов-летчиков на действие стимулов, которые возникают при наземной подготовке, особенностей эмоционально-регуляторной сферы, уровня алекситимии и факторной структуры эмоционально-регуляторной сферы курсантов-летчиков Харьковского университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба в период наземной подготовки. Проведенные исследования позволили нам выявить следующие актуальные проблемы психологической подготовки курсантов-летчиков: некорректное субъективное определение со стороны курсантов-летчиков целей их профессиональной подготовки; защитные механизмы, направленные на овладение стрессовой ситуацией, недостаточно эффективны. Наличие указанных выше актуальных проблем говорит о недостаточной эффективности психологической подготовки и недостаточной роли психолога в подготовке летного состава. Данные исследования могут быть полезными при совершенствовании программ подготовки курсантов-летчиков к деятельности в особых условиях.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, особые условия деятельности, наземная подготовка, психологическая подготовка.

Постановка проблеми. Початок нового тисячоліття обумовлений тим, що велика кількість галузей трудової діяльності людини негативно впливає на її емоційний стан; це пов'язано з різноманітними стрес-факторами, які діють на психіку людини у процесі діяльності. Ця проблема є характерною і для військових льотчиків, а особливо курсантів-льотчиків військово-навчальних закладів у період їхньої підготовки до польотів. Проте, незважаючи на ґрунтовне вивчення, окремі аспекти даної проблеми на сучасному етапі потребують подальшої розробки.

Сучасні літальні апарати створюють велику загрозу життю багатьох людей навіть у мирний час. За статистикою Міністерства оборони України, з 1992 по 2012 рік сталося 16 авіаційних катастроф за участю військової авіаційної техніки (самольотів), з них 11 – з вини пілота [2]. Виникає потреба у розробці нових форм і методів удосконалення процесу підготовки військово-службовців до діяльності в особливих та екстремальних умовах на складній сучасній техніці, оскільки виконання професійних завдань у процесі підготовки та при виконанні службових обов'язків характеризується підвищенням інтенсивності дії негативних факторів на психіку військовослужбовців, що призводить до погіршення працездатності, а це є недопустимим у даному виді професійної діяльності.

Одним з таких методів є набуття та вдосконалення навичок емоційного реагування та відпрацювання адекватної поведінки в стресових ситуаціях, оскільки головним несприятливим фактором у професії льотчика є емоційне збудження, що може призвести до дезорганізації поведінки та діяльності військовослужбовців. Тому ми вважаємо за необхідне приділяти особливу увагу психологічній підготовці курсантів-льотчиків, починаючи з початку становлення їх професійної діяльності під час наземної підготовки.

Таким чином, актуальність теми даного дослідження обумовлена такими чинниками: подальшим зростанням ролі та значення людського чинника в системах «людина-техніка», особливостями професійної військової діяльності, які є причиною емоційних перевантажень військовослужбовців і призводять до виникнення негативних психічних станів при виконанні навчально-бойових завдань, складними умовами керування сучасною авіаційною технікою, недостатньою вивченістю емоційного стану курсантів-льотчиків у період наземної підготовки до польоті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання формування динаміки емоційних станів досліджувалися Аболініним Л.М., Зільберманом П.Б., Ломовим Б.Ф., Маріщукком В.Л., Пономаренком В.А., Пісаренком В.М., Плахтінком В.А., Сиротініним О.А., Тімченком О.В., Філенком І.О., Черніковою О.А. [1].

Мета – визначити особливості емоційної сфери курсантів-льотчиків при проходженні наземної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Об'єкт дослідження – емоційна сфера осіб, що діють в особливих умовах. Предмет дослідження – особливості прояву емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки.

Завдання дослідження.

1. Провести теоретичний аналіз літератури з проблеми емоційної сфери та психологічної підготовки у процесі навчальної та професійної діяльності льотчиків.

2. Визначити особливості емоційних реакцій курсантів-льотчиків на дію стимулів, які виникають при проходженні наземної підготовки.

3. Виявити особливості емоційної сфери та рівень алекситимії при проходженні наземної підготовки.

4. Визначити особливості регуляторної сфери курсантів-льотчиків у період наземної підготовки.

5. З'ясувати факторну структуру емоційно-регуляторної сфери курсантів-льотчиків у період наземної підготовки.

З метою реалізації завдань дослідження було використано метод теоретичного аналізу літератури та емпіричного дослідження. В емпіричному дослідженні використовувались наступні методики: для діагностики типів емоційної реакції на вплив стимулів зовнішнього середовища – методика Бойко В.В. «Типи емоційних реакцій», для виявлення рівня алекситимії – «Торонтська алекситимічна шкала», для визначення психологічних захисних механізмів – опитувальник Плутчика Р., Келлермана Г., Конте Х. «Індекс життєвого стилю», для виявлення домінуючих емоцій – методика «Диференціальні шкали емоцій» Ізарда К., для визначення копінг-стратегій – копінг-тест Лазаруса Р. [3].

Результати дослідження підлягали кількісній та якісній обробці методами непараметричної та багатовимірної статистики (U-критерій Манна-Уїтні та факторний аналіз) за допомогою стандартизованого комп'ютеризованого пакета програм SPSS 17.0.

Дослідження проводилися на базі Харківського університету Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. У дослідженні взяли участь 60 курсантів-льотчиків, які навчаються на 2-му, 3-му та 4-му курсах. Оскільки ми вивчаємо вплив стрес-факторів на емоційну сферу під час наземної підготовки, тому нам була потрібна одна велика дослідницька група, яку ми тестували під час та після наземної підготовки.

У зв'язку з поставленими задачами були отримані наступні результати:

1. Було виявлено відмінності в емоційному реагуванні на стимули зовнішнього середовища (див. рис. 1). У курсантів під час наземної підготовки проявляються рефрактерні емоційні реакції, переважно на амбівалентні та позитивні зовнішні стимули. Це говорить про те, що емоційна система сприйняття курсантів під час наземної підготовки пасує перед різними впливами зовнішніх стимулів, що виражається у вигляді переживань, роздумів, прихованого смутку, злості. Після наземної підготовки ми спостерігаємо прояв ейфоричних реакцій на амбівалентні стимули. На нашу думку, це пов'язано із закінченням виснажливих фізичних та психологічних навантажень. Різниця у прояві дисфоричних реакцій не виявлено.

2. В період наземної підготовки у курсантів-льотчиків виражений низький рівень алекситимії. Спираючись на визначення алекситимії як процесу зниження здатності висловлювати свої емоційні стани, можна зробити висновок, що при проходженні наземної підготовки курсанти-льотчики здатні досить чітко висловлювати свої емоції та почуття, але після польотів алекситимія стає більш вираженою, що є характерною ознакою тяжкої стресової ситуації. Результати цих досліджень підтверджуються спостереженнями льотчиків-інструкторів, які супроводжують курсантів у весь період наземної підготовки та після польотів.

Виявлення відмінностей емоційних станів між групами (див. рис. 2) дало змогу виділити домінуючі емоції при підготовці до польотів та емоції, які виникають у курсантів після них, що дає можливість зробити висновки про вплив стрес-факторів під час наземної підготовки на емоційну сферу курсантів та на їх подальшу діяльність.

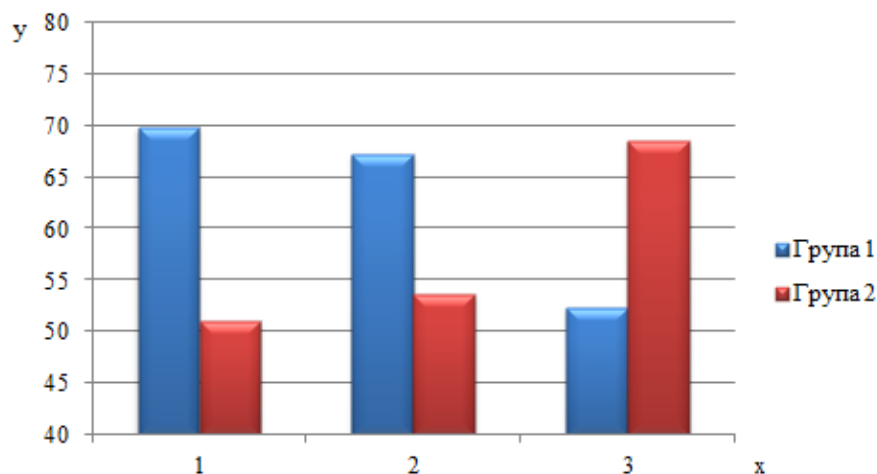

Рисунок 1. Різниця показників емоційних реакцій на вплив стимулів, які виникають під час наземної підготовки:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – емоційні реакції на вплив стимулів, які виникають під час наземної підготовки; y – значення середнього рангу показників.

1 – рефрактерна амбівалентна реакція, 2 – рефрактерна позитивна реакція, 3 – ейфорична амбівалентна реакція

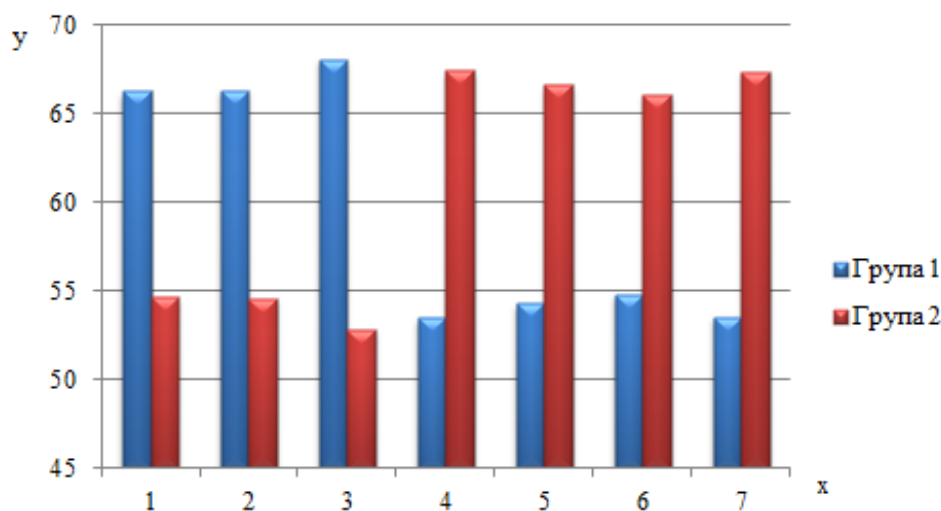

Рисунок 2. Різниця показників емоційної сфери курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – домінуючі емоції курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу показників.

1 – здивування, 2 – гнів, 3 – страх, 4 – радість, 5 – презирство, 6 – сором, 7 – загальний коефіцієнт самопочуття

Під час наземної підготовки курсантам притаманні такі емоції, як здивування, гнів і страх. Прояв емоції здивування наштовхує на думку, що теоретичні аспекти підготовки курсантів до льотної діяльності не відповідають їх практичному застосуванню. Прояв емоції гніву говорить про те, що існують фруструючі фактори та обставини, які призводять до появи цієї емоції та негативно впливають на льотну діяльність. До них, в першу чергу, необхідно віднести непедагогічне ставлення льотчиків-інструкторів, яке, на нашу думку, є першопричиною виникнення емоції гніву. Страх є однією з домінуючих

емоцій, яка характеризується негативним емоційним фоном, дезадаптацією, сукупністю негативних наслідків для психіки та організму. Прояв страху говорить про усвідомлення курсантами своєї непрофесійності та невідповідності до дій в особливих умовах. Після наземної підготовки було виявлено наступні домінуючі емоції: радість, презирство, сором. Емоція радості пов'язана із закінченням виснажливих тренувань та психологічних навантажень. Презирство – емоція, яка є одним з яскравих проявів ворожості та неповаги до іншої людини, що може слугувати засобом групового тиску на окремих осіб. Сором – емоція, яка свідчить про відчуття курсантом прикрасі, занепокоєння із приводу власної професійної непридатності.

Таким чином, під час наземної підготовки емоційна сфера курсантів підлягає впливу різноманітних стрес-факторів, які негативно позначаються на фізичному та психологічному самопочутті курсантів, про що свідчить більший прояв загального коефіцієнта самопочуття після польотів. Загалом результати проведених досліджень емоційної сфери говорять про неефективність психологічної підготовки курсантів до діяльності в особливих умовах.

3. Було виявлено відмінності у захисних механізмах між групами (рис. 3).

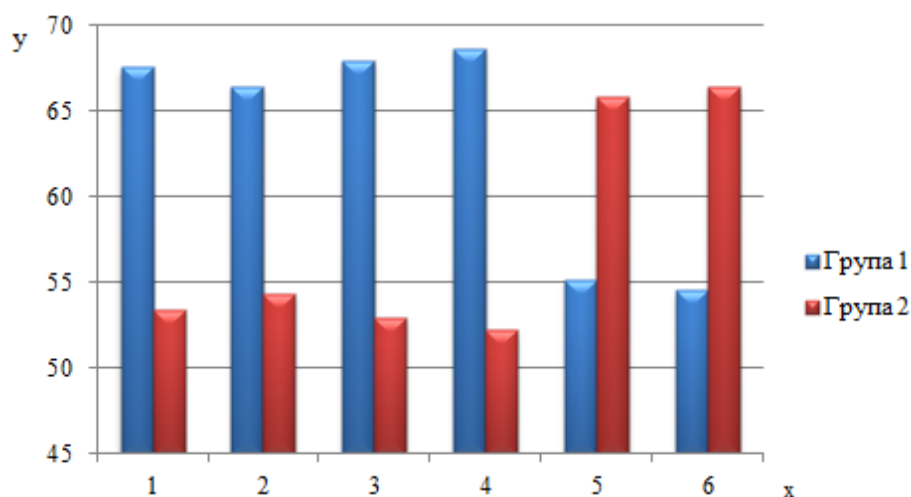

Рисунок 3. Різниця показників захисних механізмів курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – захисні механізми курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу.

1 – проекція, 2 – гіперкомпенсація, 3 – раціоналізація, 4 – загальне напруження захисних механізмів, 5 – регресія, 6 – компенсація

У першій групі ми спостерігаємо прояви проекції, гіперкомпенсації, раціоналізації; загальне напруження захисних механізмів також має свій прояв. У другій – регресія та компенсація. На нашу думку, це пов'язано з тим, що первинні реакції, які виникають у свідомості курсанта, – це зняття із себе відповідальності, небажання виділятися із середовища, пристосуватися та бути, як всі, бажання бути прийнятим у колективі, при цьому приховуючи свої негативні переживання. Захисні механізми, які проявляються після польотів, мають більш конструктивний та раціональний характер.

Виявлені достовірні відмінності у копінг-стратегіях між групами (рис. 4).

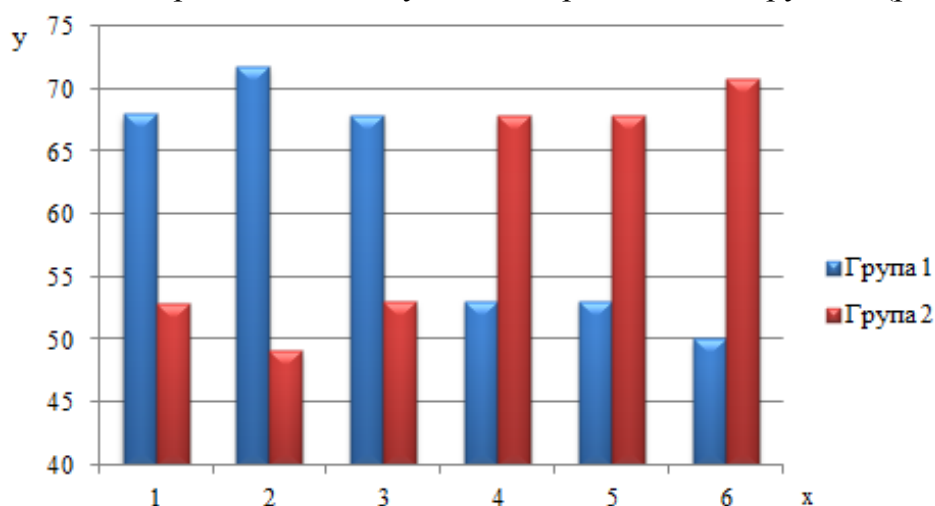

Рисунок 4. Різниця показників копінг-стратегій курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – копінг-стратегії курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу показників.

1 – прийняття відповідальності, 2 – планування вирішення проблеми, 3 – позитивна переоцінка, 4 – конфронтаційний копінг, 5 – самоконтроль, 6 – соціальна підтримка

Під час наземної підготовки курсантам-льотчикам притаманні наступні копінг-стратегії: прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка. Після наземної підготовки ми спостерігаємо прояв конфронтаційного копінгу, самоконтролю та соціальної підтримки. Це свідчить про те, що, незважаючи на свої внутрішні переживання, курсанти за допомогою своїх вольових якостей обирають правильні стратегії боротьби зі стресовою ситуацією, що є характерною рисою військовослужбовців.

4. Виявлено факторну структуру емоційної сфери курсантів-льотчиків. Під час наземної підготовки ми виділили три фактори: «рефрактерність»: ейфоричну позитивну реакцію (- 0,859), ейфоричну амбівалентну реакцію (- 0,810), ейфоричну негативну реакцію (0,703), рефрактерну амбівалентну реакцію (0,682); «ейфоричне самопочуття»: дисфоричну позитивну реакцію (- 0,702), дисфоричну негативну реакцію (- 0,612), дисфоричну амбівалентну реакцію (- 0,531), коефіцієнт самопочуття (0,530); «боротьба зі страхом»: коефіцієнт самопочуття (0,695), радість (0,611), сором (0,537), страх (-0,505). Після польотів виявлено «дисфоричність»: ейфоричну амбівалентну реакцію (- 0,824), ейфоричну позитивну реакцію (-0,786), ейфоричну негативну реакцію (- 0,751), рефрактерну негативну реакцію (0,750), рефрактерну амбівалентну реакцію (0,676), рефрактерну позитивну реакцію (0,624), дисфоричну амбівалентну реакцію (0,577); «емоційне самопочуття»: коефіцієнт самопочуття (0,879), радість (0,647), інтерес (0,633), здивування (0,568), провина (0,533); «дратівливість»: рефрактерна позитивна реакція (-0,558), здивування (0,524), провина (0,533), дисфорична позитивна реакція (0,610), гнів (0,525) (таблиця 1).

Виходячи з отриманих результатів дослідження, ми можемо зробити висновки про те, що факторна структура емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки суттєво відрізняється від факторної структури емоційної сфери після польотів. У період наземної підготовки емоційна сфера

курсантів відображає вплив об'єктивних стрес-факторів. Після наземної підготовки факторна структура говорить про психологічне напруження та неврівноважений емоційний стан курсантів в умовах явної відсутності впливу об'єктивних стрес-факторів. Таким чином, можна припустити, що у період наземної підготовки не приділяється певної уваги психологічному стану курсантів-льотчиків, про що свідчить негативний загальний емоційний стан курсантів після польотів.

Таблиця 1

Факторна структура особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків

Факторна структура особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків					
Під час наземної підготовки			Після наземної підготовки		
Ейфоричне самопочуття (13,912%)	Боротьба зі страхом (10,877%)	Рефрактерність (23,317%)	Дисфоричність (20,399%)	Емоційне самопочуття (15,089%)	Дратівливість (12,253%)

Виявлено факторну структуру регуляторної сфери, до якої входять захисні механізми та копінг-стратегії. При наземній підготовці ми виділили наступні фактори: «несприйняття реальності»: загальне напруження захисних механізмів (0,882), проекція (0,728), гіперкомпенсація (0,663), раціоналізація (0,594); «опанування стресу»: соціальна підтримка (0,779), позитивна переоцінка (0,639), самоконтроль (0,612), втеча-уникнення (0,548), дистанціювання (0,516); «відповідальність як опанування»: прийняття відповідальності (0,751), конфронтаційний копінг (0,649), заміщення (0,621); «антикомпенсація»: компенсація (-0,717). По завершенню наземної підготовки – «соціальне прийняття»: загальне напруження захисних механізмів (0,958), проекція (0,868), заміщення (0,865), гіперкомпенсація (0,844), раціоналізація (0,726), витиснення (0,617), компенсація (0,616); «адаптивні копінг»: конфронтаційний копінг (0,645), прийняття відповідальності (0,633), дистанціювання (0,615), позитивна переоцінка (0,586) (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Факторна структура захисних механізмів курсантів-льотчиків

Факторна структура захисних механізмів курсантів-льотчиків					
Під час наземної підготовки			Після наземної підготовки		
Несприйняття реальності (17,55%)	Опанування стресу (14,769%)	Відповідальність, як опанування (10,717%)	Антикомпенсація (10,428%)	Соціальне прийняття (27,978%)	Адаптивні копінг (20,538%)

Загалом можна зробити висновки, що захисні механізми та копінг-стратегії носять адаптивний характер, але при наземній підготовці вони спрямовані на подолання стресової ситуації та на пристосування до особливих умов льотної діяльності, а після – на пристосування до соціуму, який їх оточує. Факторна структура захисних механізмів при наземній підготовці, а точніше один із факторів дав нам можливість побачити, що курсантам притаманне не-

серйозне ставлення до своєї справи, до своїх професійних обов'язків та відверте небажання позбуватись своїх недоліків та досягати кращого результату.

Проведені дослідження дали нам можливість виявити наступні актуальні проблеми психологічної підготовки курсантів-льотчиків:

1. Некоректне суб'єктивне визначення з боку курсантів-льотчиків цілей їх професійної підготовки.

2. Захисні механізми спрямовані на опанування стресової ситуації, є недостатньо ефективними.

3. Наявність вказаних вище актуальних проблем говорить про недостатню ефективність психологічної підготовки та недостатню роль психолога у підготовці льотного складу.

Отже, аналіз проведеної роботи дає нам змогу зробити наступні **висновки**:

1. В теоретичному огляді проаналізовано сучасні підходи до вивчення емоційної сфери осіб, які діють в особливих умовах. Розглянуто закономірності та емоційні реакції, які є характерними для такої діяльності. Також було вивчено особливості наземної підготовки курсантів-льотчиків та розглянуто структуру, процеси та методи психологічної підготовки військовослужбовців.

2. При наземній підготовці було виявлено рефрактерний тип емоційних реакцій на вплив стимулів, які проявляються при підготовці, що, у свою чергу, характеризує емоційну сферу курсантів в цей період як пасивну, яка блокує або загальмовує їх поведінку та деякі психічні прояви. При цьому рефрактерність виражається у вигляді переживань, роздумів, прихованого смутку, злості.

3. В період наземної підготовки у курсантів-льотчиків виражений низький рівень алекситимії, який характеризується вільним вербальним проявом своїх емоцій та почуттів. Домінуючі емоції під час наземної підготовки проявляються у вигляді емоцій здивування, гніву та страху. Це дало нам можливість зробити наступні припущення: емоція здивування свідчить про суттєві відмінності у процесі теоретичної та практичної підготовки курсантів, емоція гніву виникає внаслідок сприйняття курсантами непедагогічного підходу з боку льотчиків-інструкторів ув період наземної підготовки, а першопричиною виникнення емоції страху є суб'єктивне сприйняття курсантами власної неготовності до діяльності в особливих умовах.

4. Захисні механізми в період наземної підготовки спрямовані не на конструктивну адаптацію до подальшого успішного виконання польотних завдань, а на адаптацію до колективу та подальше невиділення з нього. При цьому для курсантів-льотчиків є характерним не проявляти назовні свої негативні переживання та індивідуально-психологічні особливості, які відрізняються від загально-прийнятого образу військовослужбовця.

На відміну від захисних механізмів, копінг-стратегії мають конструктивний та раціональний характер. При цьому слід відзначити, що копінг-стратегії виникають свідомо, але мають штучне та примусове походження з боку курсантів-льотчиків залежно від роду діяльності та обставин, що склалися.

5. У ході досліджень було виявлено структуру емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки, яка складається з наступних факторів: «рефрактерність», «ейфоричне самопочуття», «боротьба зі страхом». Вказані фактори говорять про те, що загальний емоційний стан курсантів у

період підготовки носить пасивний та безвідповідальний характер, оснований на суб'єктивній оцінці своїх професійних здібностей та недостатньому рівні готовності до діяльності в особливих умовах.

До структури захисних реакцій входять наступні фактори: «неприйняття реальності», «опанування стресу», «відповідальність як опанування», «анти-компенсація». Факторна структура захисних реакцій відповідає періодам проведення наземної підготовки у зв'язку з послідовним підвищенням емоційного навантаження.

Дані дослідження можуть бути корисними при вдосконаленні програм підготовки курсантів-льотчиків до діяльності в особливих умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько Д. С. Динаміка психофізіологічних показників стану психічного напруження курсантів-льотчиків ХУПС у період наземної підготовки / Д. С. Приходько // Третя наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба 28-29 березня 2007р. Матеріали конференції. – Харків : ХУПС, 2007. – С. 194.

2. <http://ru.wikipedia.org>

3. <http://psylab.info>

УДК 159.932.2:37.063

Крейдун Н.П., к. психол. н., проф., декан факультета психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Поливанова Е.Е., к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Яворовская Л.Н., к. психол. н., доцент, доцент кафедри общей психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Яновская С.Г., старший преподаватель кафедры прикладной психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна

К ПРОБЛЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ ВЫПУСКНИКА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

У статті подано результати дослідження особливостей професійної самосвідомості і кар'єрних орієнтацій випускників різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, описано характеристики кризи професіоналізації та представлено можливі шляхи її подолання. Показано, що варіантом конструктивного виходу з кризи може бути психологічний супровід всього навчально-виховного процесу у ВНЗ, рання професіоналізація студентів.

Ключові слова: криза професіоналізації, професійна самосвідомість, випускник ВНЗ.

В статье представлены результаты исследования особенностей профессионального самосознания и карьерных предпочтений выпускников различных образовательно-квалификационных уровней, описаны характеристики кризиса профессионализации и представлены возможные пути его разрешения. Показано, что вариантом конструктивного выхода из кризиса может быть психологическое сопровождение всего учебно-воспитательного процесса в ВУЗе, ранняя профессионализация студентов.

Ключевые слова: кризис профессионализации, профессиональное самосознание, выпускник ВУЗа.

Постановка проблеми. В настоящее время актуальность исследований в области кризисной психологии не нуждается в дополнительной аргумента-